

ПОЕЗІЯ ЮРІЯ КЛЕНА
(ОСВАЛЬДА БУРГАРДТА)
ЯК ДЖЕРЕЛО ІНФОРМАЦІЇ
ПРО СУТНІСТЬ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Твори художньої літератури можуть бути історичним джерелом лише в тому разі, якщо їх автори були учасниками або сучасниками зображених у них подій чи явищ. Доля українського поета, німця за походженням, Освальда Бургардта (літературний псевдонім Юрій Клен) складалася так, що він був свідком формування і функціонування тоталітарної системи і в СРСР і в Німеччині.

О.Бургардт народився 4 жовтня 1891 року в с.Сербинівці на Поділлі в сім'ї німецького купця Фрідріха Бургардта та прибалтійської німкені Каттіни Сідонії Тіль. Шкільну освіту розпочав у Немирові, де від шкільних товаришів — євреїв навчився їхньої мови, нахил до інших іноземних мов проявив уже в початкових класах гімназії.

1911 року Освальд разом з батьками переїхав до Києва, де з золотою медаллю закінчив Першу київську (Олександрівську) гімназію. В університеті святого Володимира вивчав англійську, німецьку, слов'янську філологію та загальну історію літератури. Ще будучи студентом, він у 1915 році видав свою першу наукову роботу, вступну статтю до якої написав відомий вчений у галузі українського літературознавства В.Перетц.

Навчання в університеті було перерване, оскільки в умовах світової війни його разом з іншими німецькими юнаками вивезли до Архангельської губернії (Мар'їна Гора). До Києва повернувся вже після революції. Роки громадянської війни не сприяли систематичному навчанню, і університетський курс він закінчив тільки 1920 року. Потім була аспірантура при УАН, викладацька робота в різних навчальних закладах, активна участь в літературному житті України, дружба з «неокласиками» (М.Рильський, М.Зеров, П.Филипович, М.Драй-Хмара).

Влітку 1921 року в Барішівці, де він тоді вчителював разом з М.Зеровим, його серед інших учителів було заарештовано, кинуте до в'язниці спочатку в Яготині, потім — у Пирятині й Гребінці, і —

нарешті — в катівні ЧК у Полтаві. Там він вперше відчув поди насильницької смерті і врятувався, очевидно, завдяки відомим листам В.Короленка до А.Луначарського.

В 1924-29 роках О.Бургардт кілька своїх віршів опублікував у журналах, а 1926 року Державне видавництво України видало в його перекладах антологію німецької пролетарської поезії «Залізни сонети».

Українські поети-«неокласики», до яких належав і О.Бургардт, в середині 1920-х років опинилися в епіцентрі літературної критики, яка швидко стала переростати в політичні звинувачення. Вони одними з перших відчули, як насаджується ідеологічне єднання, як забороняються думки, «які не є стандартного покроя», а люди перетворюються на «страшні фігури в грі веселій»¹, і зрозуміли, що наближаються масові репресії. Ю.Клен пізніше згадував: «Коли в 1931 році на деякий час заарештовано Рильського, я відчув, що коло звужується, що готується новий похід проти інтелігенції, і грозова хмара не помине на цей раз неокласиків»². І він вирішив реемігрувати в Німеччину. Тут О.Бургардт (тепер уже Юрій Клен) написав свої надзвичайно цікаві «Спогади про неокласиків», які самі по собі є цінним джерелом і можуть стати предметом спеціального джерелознавчого аналізу. Тут же лише згадаємо принагідно, що завдяки цим «Спогадам» зберігся вірш іншого неокласика, Павла Филиповича, «Епітафія неокласиків», датований 16 вересня 1926 року, який дає уявлення про ідеологічний тиск, що вже тоді почав здійснюватися на українських поетів. П.Филипович писав:

Кінець! Мечем Дамокловим нависла

Суворя резолюція ЦК.

Дарма що він, у піджаку старому,

Пив скромний чай, приходячи додому,

І жив працівником з юнацьких літ, —

Он муза аж здригнулась, як почувла,

Що ті переклади з Гомера і Катулла

Відродять капіталістичний світ³.

Ю.Клен вважає, що цим віршем П.Филипович відгукнувся на видрукувану в «Правде» 1.07.1925 року резолюцію ЦК, де говорилося, що як не припиняється класова боротьба взагалі, так вона не припиняється і на літфронті. В класовому суспільстві немає і не може бути нейтрального мистецтва. Судячи з дати написання вірша, можна допустити, що це була й реакція на

резолуцію червневого (1926 року) пленуму ЦК КП/б/У, де звучало пряме звинувачення «неокласиків» у тому, що вони прагнуть спрямувати економіку України на шлях капіталістичного розвитку, тримати курс на зв'язок з буржуазною Європою⁴.

Батьківщина предків зустріла О.Бургардта непривітно. Там саме була економічна криза, набирав сили фашизм. Якийсь час він був безробітним, заробляв приватними уроками, читав лекції під час літнього семестру в Мюнхенському університеті, поки на пропозицію відомих славістів К.Маєра та Д.Чижевського не зайняв у 1934 році вакансію при кафедрі славістики в Мюнхенському університеті (Вестфалія). Тут він 1936 року захистив докторську дисертацію «Головні мотиви творчості Леоніда Андрєєва», отримав звання професора. На околиці Мюнстера — станції Моріц, де в основному мешкав поет, було написано більшість віршів, що склали збірку «Каравели», та поема «Прокляті роки»⁵, в якій він одним із перших розповів світові правду про тоталітарну систему в СРСР.

1939 року О.Бургардт був мобілізований до німецького війська, як військовий перекладач служив при штабі тилової частини 17-ї армії, разом з ним пройшов через любе з дитинства Поділля, дійшов аж до Полтави, на свої очі побачив, як до руїн, завданих Україні більшовизмом, додалися ті, що принесла суди «найдобірніша із рас», як знущалися її представники над мирним населенням. За співчуття до українців мав догани від свого начальства, а коли в січні 1942 року він захворів, то був звільнений від військової служби і відкликаний додому. З січня 1943 року викладав у Німецькому університеті та в Українському вільному університеті в Празі. Приїхавши влітку 1943 року в Райхенау (Чехія), Ю.Клен почав роботу над епосеєю «Попіл імперій», яку продовжував до самої смерті, що настала 30 жовтня 1947 р.

Більша частина поеми була ним написана в Австрії, де він мешкав у пансіоні поблизу тірольського села Лойташ. Ю.Клен кілька раз переходив німецько-австрійський кордон, щоб у Німеччині поспілкуватися з українцями, які перебували в репатріаційних таборах. Чимало з них були очевидцями або й жертвами більшовицької тоталітарної системи. Від них Ю.Клен поповнив свої знання про страхітливі репресії в СРСР, про методи катування у в'язницях та таборах НКВС. Звичайно ж, велися про це розмови і з дружиною репресованого побратима М.Драй-Хмари, яка разом із донькою знайшла прихисток у родині

Бургардтів у Празі, і ознайомила Ю.Клена з листами, писаними Драй-Хмарою з вигнання, уривки з яких Ю.Клен вперше опублікував у «Спогадах про неоклясиків»⁴. Як сам він згадував, дещо про перебування М.Зерова та П.Филиповича на Соловках йому стало відомо з друкованих спогадів С.Підгайного.

Все побачене, почуте, прочитане було Ю.Кленом філософськи осмислене, переплавлене художньою уявою (Данте супроводжує ліричного героя в пеклі тюрем і таборів ГУЛАГу, Еней — по фашистській Німеччині та окупованих нею територіях, Фауст — на озері Фунтензее, де відбувається Вальпургієва ніч) і вилите в поетичних рядках епопеї «Попіл імперій», що стали виразом тоталітарної системи і провісником загибелі будь-якої імперії, яка на цій системі ґрунтується.

На жаль, роботу над «Попелом імперій» поет не завершив. Але й те, що він устиг зробити, являє собою велику цінність. За життя Ю.Клена була опублікована лише перша частина поеми «Попіл імперій»⁵, а повністю була видана 1957 року в Торонто за редакцією Євгена Маланюка зі статтею автора «Про генезу поеми «Попіл імперій»»⁶. Сучасний читач в Україні має можливість познайомитися з цим та іншими творами поета з його «Вибраного», що видане 1991 року видавництвом художньої літератури «Дніпро» (упорядник та автор передмови Юрій Ковалів).

Поетія Ю.Клена надзвичайно насичена емоційно й інформаційно. Вона ще чекає свого всебічного дослідження, бо хоч за рубежом ім'я і творчість цього талановитого вченого і поета відомі досить широко¹⁰, в Україні він ще знаний мало.

У цій статті робиться перша спроба аналізу лише одного аспекту інформативної цінності поеми Ю.Клена «Україна», «Прокляті роки», «Попіл імперій», — а саме: розкриття в них сутності тоталітаризму.

Тоталітарна система хронологічно раніше утвердилася в СРСР ніж у Німеччині. Цей процес, його коріння поет розглядає через власну долю і через долю коханої ним «четвертової України» (97), в якій у той час, коли в муках гинула «стара імперія», «державний корабель нап'яв вітрила» (155). Та недовго тривав «Великдень ясний» українського державотворення, бо прийшла лиха пора, «під Крутами лягла вже буйна молодь», «Захоплено Поділ і «Арсенал» (157). Поет малює картину протистояння захисників Києва, насамперед січових стрільців, і згуртованої «людської стада» нестримної орди.

*«Але спливає Україна кров'ю,
бо підступляють орди Муравйова,
і жаний Київ кидать стрільці
мов стомлені жінці» (159).*

Коріння тоталітаризму Ю.Клен бачить у жорстокостях громадянської війни, коли по всій країні лунало і реально реалізовувалося гасло «Мир хижинам, воина дворцам», у беззаконні і свавіллі ЧК вже «мирних днів». Не випадково він не лише малює панораму громадянської війни в Україні, а й фіксує деякі характерні її епізоди в Росії (наприклад, розстріл Колчака). Поет творить вражаючу картину «трагедії Базару», розправи над рештками розбитого війська Юрка Тютюнника.

*«Копляють козакам мозги
Не б'ють, як жабину, в барабан,
всуть скривавлених, б'ють живих,
житами свідками селян
і били в їх повітряні окуляри,
щоб їх окривити з страху...»*

Комісар питає приречених на смерть: «Хто хоче в Армію Червону?» І коли ті відмовилися.

*«Примітьте «Слава!» й «Ще не вмерла»,
і скорострижи козакам
квітку хиститку розжерли
поміжми смертю і життям» (170).*

Щодо сваволі ЧК, де «панує Петерс і царює Лаціс. Розстрілюють китайці й латиші» (175), то Ю.Клен відчув це на власній долі і в «Проклятих роках» детально описав той «підвал чеки в Полтаві», де він читав на стінах надписи людей, приречених на смерть, і вперше на власні очі побачив «смертницький звичай» чекістів, які змушували свої жертви роздягатися перед смертю, стіляючи їх у потилицю, а потім складали, «всіх шикуючи до куп, з мистецьким хистом труп на мокрий труп» (110-113).

Ю.Клен дає зрозуміти, що тоталітаризм наступав не лише у формі прямого насильства, здійснюваного чекістами, а що його коріння виростало також із бездуховності, із розриву культурних традицій, адже «попів позбавлено єпархій», «із словника викреслюють слова «душа» і «дух». А хто згадає Біблію чи Бога, тому на Соловки лягла дорога» (113, 175).

Ю.Клен зображає тоталітаризм в образі дракона, стоголового звіра, який «із людей майструє грамофони» і кубло якого — саме в тій порожнечі, яка виникла «В житті, позбавленім легенд і слави», бо

*«Що успадковано від давніх-давен,
Петер як димом-потієм пилю» (113).*

Знищення культурної спадщини проявилось, зокрема, в руйнуванні пам'яток культури. Поет малює цей вандалізм у деталях, які легко впізнаються, як наприклад:

*«На площі пам'ятник стояв
царя, що скасував криваве право.
Патологість Діти накавав
солдата диктового там поставити» (172).*

який з десять місяців «височів страшним, потворним символом епохи».

*«А зі Століпінна с'як-так
зробили швидко Марксове поруддя» (173).*

Руйнації традиційної культури Ю.Клен протиставляє «затишок щасливої Лукрози»¹¹, короткий термін відносної свободи обміну думками в колі друзів, поетичної творчості «неокласиків», які орієнтувалися на високу культуру поетичного мислення, на продовження традицій саїтової класичної літератури. Він пригадує часи, коли «поет не звався ще «холуєм» і за пайок не продавав свій хист».

*«Тоді в кларнети ще трубив Тичина,
І клякав Рильський в сині далечини» (110).
(«О дні безжурності, змагань, «емоцій»!) (173).*

Та ці щасливі дні пролетіли дуже швидко. Діячі української культури опинилися під колесом репресивної машини, яка трощила їх духовно і фізично. Уже в поемі «Прокляті роки» (1937 рік) Ю.Клен кидає в обличчя катам:

*«Зубиць вождю цілого ставка
Не змити кров невинного Косинки,
Не воскресити мертвого Влизька» (119).*

А трагедію друзів-«неокласиків» він сприйняв як свою особисту і присвятив їм чимало хвилюючих рядків як у «Проклятих роках» так і в «Попелі імперій». Першого серед «неокласиків» у 1931 році заарештували Рильського, який змушений був визнати себе винним у неіснуючих гріхах і зберегти життя писанням віршів про Сталіна. Ю.Клен у «Спогадах про неоклясиків» розповів, як одного разу Рильський читав йому на вулиці вірша, що був відповіддю на статтю Якубовського, «яка констатувала, що поет «не йде в такт з добою». Вірш той мав кінцеві рядки, що звучали гордою самовпевненістю людини, яка визнає свою вищість:

*«Коли доба нас дожене,
то й ми підемо в такт з добою»¹².*

В поемі «Прокляті роки» Ю.Клен з болем запитує:

*«Чия ж рука доушила стів у горлі,
що він затув і лет і клекіт орлій?
Це ж доля всіх: віддати Божий дар,*

*що ранками кротили чисті роси,
вовчиці на поталу й срібний чар
розвіяти...» (119).*

1935 року заарештували М.Зерова, П.Филиповича, М.Драй-Хмару. Ю.Клен знав про це і догадувався про подальшу долю друзів. Щоб не зашкодити їм («Щоб не згрішити вам страшною долі») він не згадує їхніх імен, звертаючись до братів своїх «в далекому вигнанню», мандруючи подумки в Сибір, де зібрана «нації краса і гордий квіт» (120). Кілька строф у «Попелі імперій» Ю.Клен присвятив Драй-Хмарі, органічно впливши у віршовані рядки слова з його листів до рідних, у цій же поемі зустрічаються алюзії й приховані цитати з віршів Зерова та Филиповича.

Емоційно наснаженою молитвою за всіх, хто став жертвами тоталітарної системи в СРСР, «кого нещадно чавлять жорна», завершує Ю.Клен поему «Прокляті роки». Він закликає помолитися «за всіх в снігу зажива погребених», за всіх, «кого безжально кинули в тюрму», за тих, «що у розлуці помруть, відірвані від рідних хат», «за тих, що у розпуці вночі гризуть залізні штиби ґрат». Мабуть, думав він насамперед про М.Рильського і П.Тичину, коли закликав помолитися за тих, «кому на герць

*Піти не вистачить снаги і сили,
За всіх отих, кого гірка, як смерть,
Недоля під ярмо важке схилила,
Хто чашу горя п'є, напиту щирсть,
Вславляючи життя своє немиле;
За тих співців, які за хліб і чай
Вистівують нам пекло, наче рай.
Бо, може, жереб їх з усіх найгірший...» (129).*

При деяких відмінностях у дефініціях тоталітаризму, у визначенні його ознак, усі дослідники відзначають важливу роль офіційної ідеології, яка цілком відкидає порядок, що існував раніше, і покликана згуртувати громадян суспільства для побудови нового світу (утвердження нового порядку).

У художньому дослідженні сутності тоталітаризму Ю.Клен також велику увагу приділяє розкриттю механізму насадження єдиної ідеології: переслідують нестандартні думки («Замість нас хай мислить колектив, що нам у черепах все уложив»), насаджують правду «для всіх єдину, Несхибну й непомильну, як закон», кожному думку беруть «під мікроскоп» (114), «Проціджують ідеї крізь друшляк і препарують мозок сям і так». І в результаті:

*«На все вже є готові трафарети,
Їх мають визнати митці й поети,
І за найменший ухил кара — смерть.*

Летить закон моралі шкереберть» (175).

Тепер для кожного найголовніше — «уміти цитувати «Капітал». Світосприймання «нових людей», на яких опиралася тоталітарна система, поет відображає так:

*«Як вільно й легко жити без думок,
коли нам визначено кожний крок.
Усім наказ: у такт іти з добою,
звілелювати рівень свій з турбою.
Тоталітарне гасло кинув час:*

«Той хто не з нами, той є проти нас» (176).

У відображенні механізму формування цих «нових людей» Ю.Клен де в чому навіть опередив учених. Зокрема, радянські дослідники лише в останні роки існування СРСР почали вивчати таке явище як «ентузіазм мас» і його місце в функціонуванні тоталітарної системи, а на роль Стаханова і стахановського руху в цьому явищі звернули увагу поки що зарубіжні дослідники¹¹. Ю.Клен же ще в 1940-х роках у «Попелі імперій» писав, що «Ентузіазм замінить брак калорій, коли керує вправний диригент», «коли нам норму дав Стаханов»; він змалював «щасливий край, де сонце Маркса і Лассалья дарує май замісто вовни, шкір і сала» (176-177).

І як висновок:

*«Держава є бездушний апарат,
а ми — маленькі колючатка» (179).*

Породженням тоталітарної системи в СРСР було винищення власного народу голодомором, масові репресії проти селянства та інтелігенції. Голодомор в Україні в «той проклятий 33-й рік», моторошну картину якого змалював поет, він пов'язував з насильницькою колективізацією, коли «Гноїли в колективах Весну Твоїх надій», з хлібозаготівлями, коли забирали все, «і, не лишаючи зерна на засів, дари землі вивозять за кордон». «Зерно у купах пріло під дощем», а люди «Вмиралі, як у зливу комарі. Тоді по селах ілось людське м'ясо, і хліб пекли з розтертої кори» (97, 115-117, 179-181).

З поезії Ю.Клена для читача випливає висновок, що саме більшовицька тоталітарна система була причиною того, що «ми, хоч і покинули печери, В двадцятім віці стали людожери»,

*«Бо рік шістнадцятий соціалізму
в історії позначив цю добу
найвищим розквітом канібалізму;
бо голод гучно дмухає в трубу» (116, 181).*

Але поет тут же нагадує, що закони тоталітаризму спільні, бо скотю і в Європі «культура» «свічок натопить із людського сала, з кісток добуде нам суперфосфат» (181).

Уся друга частина поеми «Попіл імперій» присвячена зображенню тих методів, якими репресивна система в СРСР розправлялася з радянськими людьми, з письменниками і артистами, єдиним злочиним яких був «отой від бога даний хист», а також із людьми «гвардії старої», «що помогли царський звалити трон», а тепер самі стали жертвами створеної своїми зусиллями системи (211, 229, 230). Перед змальованими Кленом картинами катувань тьмяніють усі жахи Дантового пекла.

У третій частині поеми йдеться про тоталітарний режим фашистської Німеччини. Сам автор так охарактеризував цю частину в статті «Про генезу поеми «Попіл імперій», написаній у серпні 1946 року: «Третя частина охоплює наші часи: початок і розвій гітлерівства, друга світова війна, руїна Європи, берлінська катастрофа, сучасність. В Гітлері автор побачив посланця Люцифера, що явився народові в лискучих ризах антихриста, якому владними чарами вдалося зачарувати натовп і повести його за собою. Як Христа спокушав у пустелі Люцифер, так і спокушав він вождя, і той, спокусив улягши, вступає на шлях катастрофи»¹⁴.

У супроводі Енея ліричний герой Клена мандрує сплюндрованою фашистськими окупантами Україною і спостерігає жахливі картини жорстокої розправи над мирними жителями:

*«Білили за дніпровим плесом
хати, мов купи печериць.
Звідтіля із царину есеси
зганяли баб і молодиць,
що по-несвітськи голосили,
шикуючись під скоростріли,
малих тримали немовлят.
Кричали діти: «Мамо, де ти?»
Строчили швидко кулемети,
і нищилось по ряді ряд» (263).*

Він бачить, як зганяють у клуні баб з дітьми і живими спалюють їх, караючи за те, що хтось із сім'ї «пішли у вольні партизани», або в селі був убитий німець (263-264), як «жидів стотисячами гнали» на розстріл, як «робітників із України везли в вантажних поїздах» (266).

Відтворив поет і жахливі картини катувань у таборах смерті, організованих фашистами по всій Європі, де над в'язнями проводилися експерименти по стерилізації, гестапівці обливали живих людей крижаною водою, перетворюючи їх у заморожені статуї, душили в газових камерах, з людської шкіри робили рукавички, абажури (269-271).

Ю.Клен проводить паралелі між енкаведистськими і гестапівськими методами катування, між більшовицькою і фашистською тоталітарними системами («Більшовики ліквідували нас, як клясу, — тут ліквідують нас, як расу» (269).

Ліричний герой задумується: «Невже ті самі тут і там методи й спосіб катування, якими вичавить зізнання так конче хочеться катам?» Відповідь на це питання автор вкладає в уста Енея:

*«Різиця є, хто в тязьки візьме, —
мовляв Еней. — Впровадив чорт
гру там в ім'я соціалізму,
а тут вона — всесильний спорт» (277).*

Поет відзначає ї таку спільну рису обох тоталітарних систем, як нівелювання людських особистостей, вкладання в голови ідей, потрібних системі, і перетворення людей «на грамофони». Цей образ у поемі наскрізний. Він зустрічається і в другій частині, присвяченій порядкам у СРСР (113), і в третій, де йдеться про Німеччину («Як людські душі стали схожі на радіо чи грамофон») (290), і в четвертій, де зображена Вальпургієва ніч — шабаш усіх нечистих сил — і Вельзевул говорить:

*«Платівка наговорена (незмінна,
щоб не порушити святий шаблон)
в роззяті груди вставлена — й людина
є безбожаний грамофон» (338).*

Художніми образами і поетичними узагальненнями Ю.Клен звернув увагу на спільні і відмінні риси тоталітарних систем в СРСР і Німеччині, про що вчені, які працювали в радянській імперії, почали писати лише після її краху. Так, в одному з досліджень останніх років підкреслюється, що ідеологія одночасно виступає і як мета і як засіб при формуванні обох тоталітарних режимів. Вона — мета, оскільки і комунізм, і фашизм домагалися створення суспільства політично однаково мислячих індивідів; вона — засіб, бо таке суспільство намагалися створити шляхом відповідної індоктринації населення (в дусі марксистсько-ленінської і расистсько-шовіністичної доктрин).

Однак як мета ідеологія фундаментально відмінна в цих доктринах, вважає дослідник. Якщо фашисти намагалися створити новий «генетично чистий» тип людини, яка мислить категоріями сили, національно-расової диференціації і нетерпимості, то для комуністів головним завданням було викувати «нову людину» на основі ідеалів миру, рівності і братерства всіх людей і націй (можеться, природно, про теоретичну постановку мети, а не про її нездійснення практичне втілення) ¹⁵.

Той же автор, порівнюючи сталінізм і фашизм, робить висновок: вони різняться тим, що перший був більш тоталітарним¹⁶.

В одній невеликій статті неможливо проаналізувати всю інформацію, яка міститься в поезії Ю.Клена, навіть з означеної проблеми. На завершення зверну увагу ще лише на те, що коли читаєш прокляття фашистській Німеччині, вкладені поетом в запечені від скорботи уста великого цадика (285-290), то усвідомлюєш не лише розумом, а й на рівні емоцій, на якому ґрунті сформувався в німців «комплекс провини» перед єврейським народом.

Отже, поезія Ю.Клена, зокрема розглянуті тут поеми «Україна», «Прокляті роки» та «Попіл імперій», — це літературні, історичні і людські документи, які, при їх порівняльному аналізі, дають можливість проникнути в антилюдську сутність і сталінського і гітлерівського тоталітарних режимів. Високохудожні, інформаційно насичені, сповнені високого гуманізму поезії Юрія Клена потребують глибокого вивчення як літературознавцями, так і істориками.

1. Клен Юрій (Освальд Бургардт). *Вибране*. К., 1991. С. 113-114. Далі в тексті в дужках вказуються сторінки цього видання.

2. Клен Юрій. *Спогади про неокласиків*. Мюнхен, 1947. С. 29.

3. *Там само*. С. 17.

4. Див.: Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду. 1917-1957 рр. Збірник документів: В 2 т. (1917 — червень 1941 рр.) К., 1960. Т. 1. С. 316.

5. Ковалів Юрій. *Прокляті роки Юрія Клена* // Клен Юрій (Освальд Бургардт). *Вибране*. С. 12; Неврлі Микола. *З глибин сузір'я, із «п'ятого грона»*. Освальд Бургардт — Юрій Клен // *Україна*. 1988. N 16. С. 9.

6. Клен Юрій, *Спогади про неокласиків*. С. 34-47.

7. *Там само*. С. 30.

8. Клен Юрій. *Попіл імперій*. Ч. 1 Післямова Гр. Шевчука. Вид-во «Золота Брама», 1946 (Мала бібліотека МУРу. Художня література. Літ. додаток до газ. «Час»). Уривки поеми друкувалися в періодиці.

9. Клен Юрій. *Твори*. Т. 2. Торонто, Канада, 1957.

10. У складеному Іваном Лучковим бібліографічному покажчику (Торонто, 1973) налічується понад сто статей про Ю.Клена та рецензій на його публікації.

11. Лукрозою М. Зеров назвав Баришівку (від латинського *lucrum* — бариш), куди до М. Зерова та О. Бургардта часто приїздили в гості інші «неокласики».

12. Клен Юрій. *Спогади про неокласиків*. С. 29-30.

13. Див.: Майер Р. (Германия). *О чудесах и чудовищах. Стахановское движение и сталинизм* // *Отч. история*. 1993. N 3. С. 56-66.

14. Клен Юрій. *Твори*. Т. 2. С. 333.

15. Игрицкий Ю. И. *Снова о тоталитаризме* // *Отч. история*. 1993. N 1. С. 11.

16. *Там само*. С. 16.